

"Amin Bird" (Morq-e Āmin) in Persian Dictionaries and Iranian Culture

Mahmood Nadimi Harandi¹

Abstract

A mythical bird in Persian literature that flies continuously and fulfills people's wishes. The expression "Morq-e Āmin" did not exist in Arabic and it was not used in Persian until the Safavid era. The oldest document in which the phrase "Morq-e Āmin" is used is a verse from the poem *Mehr-o vafa* by Baqeri Heravi (composed between 996-1012 AH). The oldest lexicographers who have included the headword "Morq-e Āmin" in their dictionaries and defined its meaning are S. A. Arezu in the *Cheraq-e Hedayat* (compiled in 1147 AH) and S. M. Waraste in the *Mostalahat al-Sho`ara* (compiled in 1149 AH). However, they differ in identifying the identity of the "Morq-e Āmin", and Arezu considered it the Kaff al-Khazhib star (Beta Cassiopeiae) and Waraste considered it the angel. But who is right? This research is a search for an answer to this question. The research method in this study is descriptive-historical analysis, citing original sources, manuscripts, Persian dictionaries, religious texts (Quran, Hadith, commentaries), and even inscriptions and folk literature. For this purpose, evidence of the use of "Morq Āmin" in Persian texts, the statements of lexicographers, and other related information were first collected by referring to various Persian and Arabic texts. Subsequently, all the findings were compared, classified, described and analyzed. This research revealed that the origin of the "Amin Bird" is some religious hadiths and narrations. In the early narrations, it was the Amin Angel, and then in the ninth and tenth centuries AH, some lexicographers equated "Akhtar" (Star) with the "Amin Angel", and finally, in the late tenth or early eleventh century AH, the final stage of evolution occurred and the "Amin Bird" was formed.

Keywords: Amin Bird (Morq-e Āmin), Akhtar (Star), Kaff al-Khazhib star (Beta Cassiopeiae), Persian dictionaries, Iranian culture.

Received: 22 February 2025 ✦ Revised: 01 June 2025
Accepted: 03 September 2025 ✦ Published Online: 08 December

Associate Professor, Department of Persian language and literature, Payame Noor University, Tehran, Iran
E-mail: nadimi@pnu.ac.ir <https://orcid.org/0009-0007-8698-0474>

How to cite this article:

Nadimi Harandi. M. (2025). "Amin Bird" (Morq-e Āmin) in Persian Dictionaries and Iranian Culture. *New Literary Studies*, 58(2), 25-51.
<https://doi.org/10.22067/jls.2025.92284.1687>

Authors retain the copyright and full publishing rights. This is an open access article distributed under article distributed under [Creative Commons Attribution 4.0 International License \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Extended Abstract

1. Introduction

A mythical bird in Persian literature that flies continuously and fulfills people's wishes. The "Amin Bird" sometimes causes misfortune by responding to the curses of enemies, and sometimes it becomes a source of happiness by responding to the blessings of friends. The oldest document in which the phrase "Morq-e Āmin" is used is a verse from the poem *Mehr-o vafa* by Baqeri Heravi (composed between 996-1012 AH). The "Amin Bird" is rarely mentioned in ancient literature, but in contemporary literature, after the publication of the poem *Morq-e Āmin (Amin Bird)* by Nima Yushij in 1951, it has had a greater presence, especially in children's and young adult literature, as well as in the seventh art (cinema) and the jewelry industry. There is a difference of opinion among lexicographers regarding the identity of the "Amin Bird", with some considering it to be a star and others an angel. But who is right? This research is a search for an answer to this question.

2. Methodology

The research method in this study is descriptive-analytical based on the purpose and documentary based on data collection. For this purpose, first, by examining some literary texts and also with the help of available corpuses, evidence of the use of "Morq-e Āmin" in Persian texts was collected. Then, the statements of lexicographers and other related information were collected by referring to various Persian and Arabic texts. Subsequently, all the findings were compared, classified, described and analyzed and the history of the emergence of the 'Amin Bird' in Iranian culture, from the early Islamic period to the contemporary era, was compiled.

3. Results

1. The oldest document in which the phrase "Morq-e Āmin" is used is a verse from the poem "Mehr-o vafa" by Baqeri Heravi (composed between 996-1012 AH). The "Amin Bird" is rarely mentioned in ancient literature, but in contemporary literature, after the publication of the poem *Morq-e Āmin (Amin Bird)* by Nima Yushij in 1951, it has had a greater presence.
2. The primary origin of the 'Amin Bird' lies in certain religious hadiths and narrations. In the early narrations, it was the "Amin Angel", and then in the ninth and tenth centuries AH, some lexicographers equated "Akhtar" (Star) with the "Amin Angel", and finally, in the late tenth or early eleventh century AH, the final stage of evolution occurred and the "Amin Bird" was formed.
3. During the transformation of the Amin Angel into "Akhtar" and then into "Amin Bird", because the process of this transformation was unknown to some lexicographers of the

mid-twelfth century, they made an error in defining the main entry of "Morq-e Āmin" and mistakenly equated "Morq-e Āmin" with the "kaff al-khazib star" (Beta Cassiopeiae).

4. The "Amin Bird" has had a greater presence in recent years, especially in children's and young adult literature, as well as in the seventh art (cinema) and the jewelry industry.
5. The "Amin Bird" is a cultural commonality between Iran and Afghanistan, and represents the long-standing unity of both nations. Even today, the proverb "The Amin Bird is on the way" is prevalent in both countries.
6. Contemporary dictionaries have repeated the same definition as before, although in some cases, the authors' inferences from the poem *Morq-e Āmin* by Nima Yushij have also been added to their definitions.
7. In Shiite popular belief, the "Amin bird" is the remnant of the pigeons that dipped themselves in the blood of Hussein (AS) on the day of Ashura, and according to some others, it is the same as the stork.

4. Discussion and Conclusion

"Morq-e Āmin" is a mythical bird in Persian literature that flies continuously and fulfills people's wishes. The expression "Morq-e Āmin" was not used in Persian until the Safavid era. The oldest document in which the phrase "Morq-e Āmin" is used is a verse from the poem *Mehr-o vafa* by Baqeri Heravi (composed between 996-1012 AH). The oldest dictionaries including the headword 'Morq-e Āmin' are *Cherāq-e Hedāyat* (compiled in 1147 AH) and *Mostalahāt al-Sho'arā* (begun in 1149 AH). However, the authors of these dictionaries differ in identifying the identity of the 'Amin Bird': Ali Khan Arezu considered it the Kaff al-Khazhib star (Beta Cassiopeiae), while S. M. Varaste regarded it as an angel. But who is right? This research revealed that the origin of the "Amin Bird" is some religious hadiths and narrations. In the early narrations, it was the Amin Angel, and then in the ninth and tenth centuries AH, some lexicographers equated "Akhtar" (Star) with the "Amin Angel", and finally, in the late tenth or early eleventh century AH, the final stage of evolution occurred and the "Amin Bird" was formed.

«مرغ آمین» در فرهنگ‌های فارسی و فرهنگ ایرانی

پایگاه مجله‌های علمی

محمود ندیمی هرندی^۱

چکیده

مرغ آمین پرنده‌ای افسانه‌ای است که به باور عامه دائماً در حال پرواز است و آرزوهای انسان‌ها را برآورده می‌کند. تعبیر «مرغ آمین» در عربی وجود نداشته است. در فارسی نیز تا پیش از صفویه به کار نرفته است. قدیم‌ترین سندی که در آن تعبیر «مرغ آمین» به کار رفته، بیتی از منظومه مهر و وفای باقری هروی (ساخته شده میان ۹۹۶-۱۰۱۲ ق) است. قدیم‌ترین فرهنگ‌های مشتمل بر سرمدخل «مرغ آمین» چراغ هدایت (تألیف: ۱۱۴۷ ق) و مصطلحات الشعراء (آغاز تألیف: ۱۱۴۹ ق) است. اما نویسندگان این فرهنگ‌ها در تشخیص هویت مرغ آمین اختلاف دارند: علی‌خان آرزو آن را ستاره کف الخضیب و سیالکوتی مل وارسته آن را فرشته دانسته است. اما حق با کدام است؟ این پژوهش جست‌وجویی است برای پاسخ به این پرسش. روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل توصیفی-تاریخی با استناد به منابع اصیل، نسخ خطی، فرهنگ‌های فارسی، متون دینی (قرآن، حدیث، تفاسیر) و حتی کتیبه‌ها و ادبیات عامیانه است. برای این کار ابتدا با بررسی برخی از متون ادبی و همچنین با کمک پیکره‌های در دسترس شواهد کاربرد «مرغ آمین» در متون فارسی گردآوری شد. سپس اقوال فرهنگ‌نگاران و اطلاعات مرتبط دیگر با مراجعه به متون گوناگون جمع‌آوری شد. در ادامه تمامی یافته‌ها مقایسه و طبقه‌بندی و توصیف و تحلیل شد. در این پژوهش مشخص شد که خاستگاه اصلی «مرغ آمین» بعضی احادیث و روایات دینی است. مرغ آمین در روایات اولیه فرشته آمین بوده است و سپس در قرن‌های نهم و دهم هجری بعضی از فرهنگ‌نگاران، «اختر» را برابر با فرشته آمین تعریف کرده‌اند (اختر آمین) و در نهایت در اواخر قرن دهم یا اوایل قرن یازدهم هجری آخرین مرحله تکامل رخ داده و مرغ آمین شکل گرفته است.

کلیدواژه‌ها: مرغ آمین، اختر، کف الخضیب، فرهنگ‌های فارسی، فرهنگ ایرانی.

ارسال: ۱۴۰۳/۱۲/۰۴؛ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۱؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۲؛ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۲۹، تابستان ۱۴۰۴، صص ۲۵-۵۱
مقاله پژوهشی

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

E-mail: nadimi@pnu.ac.ir

<https://orcid.org/0009000786980474>

ارجاع به این مقاله:

ندیمی هرندی، م. (۱۴۰۴). «مرغ آمین» در فرهنگ‌های فارسی و فرهنگ ایرانی. جستارهای نوین ادبی، (۲)۵۸، ۲۵-۵۱.

<https://doi.org/10.22067/jls.2025.92284.1687>

۱- مقدمه

در این مقاله سیر تحوّل یک باور فرهنگی-دینی یعنی «مرغ آمین» را از متون اولیه اسلامی تا ادبیات معاصر و باورهای عامه ردیابی می‌کنیم. مرغ آمین پرنده‌ای افسانه‌ای است که به باور عامه دائماً در حال پرواز است و آرزوهای انسان‌ها را برآورده می‌کند. مرغ آمین گاه با اجابتِ نفرینِ دشمنان موجبِ نکبت و بدبختی و فلاکتِ آدمی می‌شود و گاه با اجابتِ آفرینِ دوستان مایهٔ سعادت و خوشبختی و برکت می‌گردد. تعبیر «مرغ آمین» در عربی به کار نرفته است. در متون ادبی فارسی پیش از دورهٔ صفویّه نیز نیامده است. قدیم‌ترین سندی که در آن تعبیر «مرغ آمین» به کار رفته، بیتی از منظومهٔ مهر و وفای باقری هروی (ساخته شده میان ۹۹۶-۱۰۱۲ ق) است. کاربرد این تعبیر در متون ادبی دورهٔ صفویّه تا پایان عصر مشروطه نادر است، اما در ادب معاصر، پس از انتشار شعر مرغ آمین نیمایوشیج در سال ۱۳۳۰، روزبه‌روز رواج بیشتری یافته است، به‌ویژه در ادبیات کودکان و نوجوانان و همچنین در هنر هفتم (سینما) و صنعت زیورآلات. در تشخیص هویت مرغ آمین میان فرهنگ‌نگاران اختلاف هست و بعضی آن را دراصل ستاره و بعضی فرشته دانسته‌اند. اما حق با کدام است؟ این پژوهش جست‌وجویی است برای پاسخ به این پرسش و تحقیق دربارهٔ «مرغ آمین» در فرهنگ‌های فارسی و فرهنگ ایرانی.

۲- پیشینهٔ پژوهش

تاکنون پژوهش مستقلی دربارهٔ «مرغ آمین» منتشر نشده است. ظاهراً ظهور تعبیر «مرغ آمین» در ادب فارسی متأثر از منظومهٔ مهر و وفاسرودهٔ باقری هروی (در حدود ۹۹۶-۱۰۱۲ ق) بوده است (مهر و وفا نسخهٔ خطی منحصر به فرد محفوظ در کتابخانهٔ سالتیکف شچدرین سن پترزبورگ، به شمارهٔ ۴۶۵، احتمالاً مکتوب در ۱۰۱۲ ق. این منظومه هنوز چاپ و منتشر نشده است). صاحبان چراغ هدایت (تألیف: ۱۱۴۷ ق) (به کوشش منصور ثروت، تهران، ۱۳۶۳) و مصطلحات الشعراء (آغاز تألیف: ۱۱۴۹ ق) (به کوشش سیروس شمیسا، تهران، ۱۳۹۶) قدیم‌ترین فرهنگ‌نگارانی هستند که «مرغ آمین» را تعریف کرده‌اند. در فرهنگ‌ها و دانشنامه‌های پسین نیز همان تعاریف تکرار شده است. پژوهش دیگری دربارهٔ «مرغ آمین» و جایگاه آن در فرهنگ‌های فارسی و فرهنگ ایرانی انجام نشده است.

۳- روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، تحلیل توصیفی-تاریخی با استناد به منابع اصیل، نسخ خطی، فرهنگ‌های فارسی،

متون دینی (قرآن، حدیث، تفاسیر) و حتی کتیبه‌ها و ادبیات عامیانه است. برای این کار ابتدا با بررسی برخی از متون ادبی و همچنین با کمک پیکره‌های در دسترس (مانند تارنمای گنجور و پیکره فرهنگستان زبان و ادب فارسی) شواهد کاربرد «مرغ آمین» در متون فارسی گردآوری شد. سپس اقوال فرهنگ‌نگاران و اطلاعات مورد نیاز دیگر با مراجعه به متون گوناگون جمع‌آوری شد. در ادامه تمامی یافته‌ها مقایسه و طبقه‌بندی و توصیف و تحلیل شد. همچنین در بخشی از این مقاله، با رویکردی تطبیقی، حضور مرغ آمین در فرهنگ‌های ایران و افغانستان نیز بررسی شد.

۴- مرغ آمین در ادب قدیم فارسی

قدیم‌ترین سندی که در آن تعبیر «مرغ آمین» به کار رفته، منظومه مهر و وفای باقری هروی (ساخته شده میان ۱۰۱۲-۹۹۶ ق) است.^۱ مهر و وفا منظومه‌ای عاشقانه است که پیرامون عشق شاهدختی به نام مهر و شاهزاده‌ای به نام وفا شکل گرفته است (برای آشنایی اجمالی، حسین‌پور، ۱۴۰۴، صص. ۸۳۴-۸۴۱). در این منظومه در توصیف بی‌تابی و بی‌قراری وفا در رسیدن نامه مهر آمده است:

وفا از انتظار نامه دل‌ریش	همی پیچید همچون نامه بر
به جانش آتشی افروختن داشت	کز آن فردوس بیم سوختن داشت
به ناخن هر گهی می‌کند سینه	شدی افشان شنگرف آگینه

۱. نسخه منحصراً به فرد این منظومه محفوظ در کتابخانه دولتی عمومی سالتیکف شچدرین (Saltykow-Schtschedrin) سن‌پترزبورگ به شماره ۴۶۵، مشتمل بر ۱۵۶ برگ است. این نسخه نفیس است و به خط نستعلیق زیبا برای شاه عباس صفوی (سلطنت: ۹۹۶-۱۰۳۸ ق) کتابت شده است. در آغاز آن چنین آمده است:
«هذا الكتاب مهر و وفا من رسم التحفه تسلیم الحزبه الاعلی حضرت النواب المستطاب العالیه السلطانیه الخاقانیه ابوالمنصور شاه عباس الحسینی الصفوی، خلد الله تعالی ملکه و دولته و افاض علی العالمین برّه و معدلته الی یوم القیامه».

در پایان این دست‌نویس چهار ماده تاریخ مربوط به سال ۱۰۱۲ ق از باقری هروی آمده است و انجامه آن چنین است: «من متکلمات الفقیر الحقیر باقری معمای الهروی عُفَر ذنوبه و سَتَر عیوبه». با توجه به انجامه نسخه و با توجه به اینکه باقری هروی خوشنویس و «در رنگ کاغذ و افشان و منسوبات کتابت و شیوه خط ماهر و قادر» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ص. ۱/۲/۸۰۵) بوده است، به نظر می‌رسد که این نسخه اصل باشد و به دست باقری هروی کتابت شده باشد. استاد دانش‌پژوه نیز در معرفی آن احتمال داده است که «اصل» باشد: «نستعلیق، گویا اصل، از هر رهگذر بسیار زیبا، جدول زَرین، بی‌تصویر، ۱۵۶ برگ» (دانش‌پژوه، ۱۳۵۸، ص. ۳۹۰). با توجه به چهار ماده تاریخ مربوط به ۱۰۱۲ ق این دست‌نویس ظاهراً در همین سال کتابت شده است. از آنجا که باقری هروی در اوایل این منظومه، شاه عباس را ستوده است، بنابراین باید مهر و وفا در محدوده ۹۹۶ تا ۱۰۱۲ ق سروده شده باشد.

گهی بر پشت و گه بر رو فتادی ز سربرکنده مرغی یاد دادی
 سرشک‌افشان به خود می‌کرد نفرین فکندی دانه پیشِ مرغِ آمین
 چو دیدی در دعا او را اثر نیست چه شد گفتی که اختر در گذر نیست؟
 (باقری هروی، ۷۰ ر)

سپس در بیتی از مولانا بهشتی هروی، از معاصران درویش‌واله هروی (حدود ۹۹۰-۱۰۷۵ ق) و از شاگردان فصیحی هروی (۹۸۷-۱۰۴۹ ق)، آمده است:

دعای ما به اجابت نمی‌شود نزدیک کشیده زلف تو در دام مرغِ آمین را
 (مولانا بهشتی،
 به نقل از: آرزو، ۱۳۸۳، ص. ۱)

همچنین در غزلی از حسن بیگ رفیع مشهدی (متوفی: ۱۰۷۷ یا ۱۱۰۰ ق) می‌خوانیم:

ما به آینه روبه‌رو نشویم عیب‌جو هست، اگر سخن‌چین
 لذتِ تلخی سحرخیزی هیچ‌کمتراز خواب شیرین نیست
 گلشنِ عاشقِ دعاگو را بلبل‌ی به ز مرغِ آمین نیست
 (حسن رفیع مشهدی،
 به نقل از: قهرمان، ۱۴۰۲، ص.)

«مرغ آمین» در قرن دوازدهم نیز در اشعار بعضی شاعران به کار رفته است. نجیب کاشانی (۱۰۶۳-۱۱۲۳ ق) در قصیده‌ای در تهنیت عید رمضان به شاه سلطان حسین صفوی (سلطنت: ۱۱۰۵-۱۱۳۵ ق) باری این تعبیر را در اوایل قصیده و باری دیگر در بیت تخلص به کار برده است:

به سر کتابِ دعا را گذاشتم ز نیاز چو مرغِ آمین کاندرا هوا کند طَیران...
 نجیب، صبحِ اجابت دمیده، دست برآر که مرغِ آمین در عرش می‌کند طَیران
 (نجیب کاشانی، ۱۳۸۲، صص. ۵۵۰ و

همچنین در قسمت جنوبی ایوان امیر علیشیر نوایی یا ایوان نادری (معروف به ایوان طلا) در صحن عتیق آستان قدس رضوی محراب‌مانندی ساخته شده و در آن بر روی خشت‌های مطلقاً قصیده‌ای درباره ساخت ایوان و گلدسته بنا به فرمان نادرقلی افشار، «والی مُلکِ خراسان»، به تاریخ ۱۱۴۵ ق مکتوب است. بیت ششم آن قصیده در توصیف

گلدسته بناست:

رسته از صحن جنان گلدسته‌ای زرین مهر آشیان مرغ آمین است یا دست دعاست
(مفتون، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۵؛ صنیع‌الدوله، ۱۳۰۲، ص. ۱۲۰/۲؛ مؤتمن، ۱۳۴۸، ص. ۱۷۴؛ عطاردی، ۱۳۷۱،
ص. ۲۰۴)

تصویر بیت مکتوب در کتیبه ایوان امیر علیشیر نوای آستان قدس رضوی

+++

حزین لاهیجی (۱۱۰۳ق-۱۱۸۱ق) نیز در قصیده‌ای در مدح و منقبت امیر مؤمنان، علی (ع) آورده است:

مرغ آمین ز آسمان آید چون تو کف در دعا برافرازی
(حزین لاهیجی، ۱۳۷۸، ص. ۱۰۷)

+++

غلام امام شهید اله‌آبادی (۱۲۱۷-۱۲۹۶ق) در تخلص و شریطه قصیده‌ای در نعت رسول اکرم (ص) گفته است:

گل به گلشن برده‌ای گستاخ می‌نازی لب به دندان می‌گزد از شرم این گفتار گل
هان ز آهنگ دعا برکش ز دل یک زمزمه کز نوای مرغ آمین بشکفد صد بار گل
(شهید، ۱۳۰۰، ص. ۴۲)
نیز: نوشاهی، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۲۴/۳

۵- «مرغ آمین» در فرهنگ‌های فارسی و بررسی خاستگاه آن

تعبیر «مرغ آمین» نخستین بار در چراغ هدایت (تألیف سراج‌الدین علی خان آرزو در ۱۱۴۷ق) مدخل شده است. آرزو «مرغ آمین» را برابر با «کف الخضیب» نوشته است:

«مرغ آمین: کف الخضیب، زیراچه نزد منجمین مقرر است که هر که وقت طلوع کف الخضیب
دعا کند مستجاب گردد.» (آرزو، ۱۳۶۳، ص. ۱۲۲۴)

اندکی پس از چراغ هدایت، در مصطلحات الشعراء (آغاز تألیف: ۱۱۴۹ق)، «مرغ آمین» در معنای فرشته‌ای

مستجاب الدعوه آمده است:

«مرغ آمین: فرشته‌ای است که در هوا پرواز می‌کند و همیشه آمین می‌گوید هر دعایی که به آمینش

برسد مستجاب می‌شود.» (وارسته، ۱۳۹۶، ص. ۵۶۷)

آیا این دو تعریف برابر است؟ و اگر برابر نیست، کدام یک صحیح است؟ برای پاسخ به این پرسش باید ابتدا دید «کفّ الخضیب» چیست؟

کفّ الخضیب در اصطلاح منجمان نام ستاره‌ای است در صورت فلکی ذات الکرسی. این صورت فلکی مشتمل بر سیزده ستاره است بر صورت زنی که بر کرسی نشسته و پاهای خود را آویزان کرده است. «ستاره روشن واقع در میان مسند صورت فلکی ذات الکرسی را کفّ الخضیب گویند.» (ماهیار، ۱۳۹۴، ص. ۸۹) «کفّ الخضیب» به اتفاق «کفّ جذما» [= کف بریده] مناسبتی با صورت فلکی ثریا دارند، «بدین شکل که ثریا را به شکل سر و این دو ستاره را به جای دو دست او تصوّر نموده، کفّ الخضیب را دست شمالی و کفّ جذما را دست جنوبی او گویند.»

(مصطفی، ۱۳۸۱، ص. ۶۲۸)

ستاره‌شناسان قدیم میان این ستاره و استجاب دعا ارتباطی قائل بودند. ابوریحان بیرونی (۳۶۲- پس از ۴۴۲ ق)

به نقل از رساله اوقات دعای یعقوب بن اسحاق کندی (۱۸۵-۲۵۶ ق) آورده است:

«و ذَكَرَ يَعْقُوبُ بْنُ إِسْحَاقَ الْكِنْدِيُّ فِي رِسَالَةٍ مَقْصُورَةٍ عَلَى أَوْقَاتِ الدُّعَاءِ: أَنَّ الْقَمَرَ أَوْ عَطَارِدَ مَتَى مَا قَارَنَا كَوْكَبَ كَفِّ الْخَضِيبِ، ... كَانَ وَقْتًا لِلدُّعَاءِ مَرَجُوُ الْإِجَابَةِ فِي أَمْرِ الْبَدَنِ وَصَلَاحِهِ، وَأَنَّ الشَّمْسَ مَتَى قَارَنَتْهُ كَانَ وَقْتًا لِلدُّعَاءِ بِالْغِنَى وَالشُّجَاعَةِ وَيُسْتَجَابُ لَهُ فِي وَسْطِ عُمُرِهِ، وَإِنْ قَارَنَتْهُ زُحْلٌ، وَهُوَ مَسْعُودٌ، سَعَدَ الدَّاعِي مِنْ وَسْطِ عُمُرِهِ إِلَى آخِرِهِ، وَأَنْ كَانَ مَنحُوسًا، ائْتَمَرَ وَضَعْفَ وَعَرَى، ... فَإِنْ قَارَنَتْهُ الْمُشْتَرَى، نَصَرَ الدَّاعِي عَلَى ظَالِمِهِ، وَأَنْ قَارَنَتْهُ الزُّهْرَةَ، أُجِيبَتْ دَعْوَةُ الدَّاعِي فِي الْمَالِ، وَ لَكِنْ يَقِلُّ عُمُرُهُ، وَإِنْ قَارَنَتْهُ الْمَرْيَخَ، كَانَ الدَّاعِي فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ ظَالِمًا لِمَنْ يَدْعُو عَلَيْهِ وَ حَرَمَ الْإِجَابَةَ.»

[ترجمه: یعقوب بن اسحاق کندی در رساله‌ای که به اوقات دعا اختصاص دارد، گوید: هرگاه قمر و عطارد با ستاره کفّ الخضیب اقتران داشته باشند ... دعای شخص درباره بدن و صلاح آن مستجاب می‌شود، و هرگاه شمس با آن اقتران داشته باشد آنگاه وقت دعا برای توانگری و شجاعت است، و این دعا در نیمه عمر دعاکننده مستجاب می‌شود، و هرگاه زحل با آن اقتران داشته باشد، اگر در حالت سعد باشد، آنگاه دعای دعاکننده از میانسالی‌اش تا پایان عمرش مستجاب می‌شود و اگر در حالت نحس باشد، آنگاه او فقیر و ناتوان و تهیدست می‌گردد، ... و اگر مشتری با آن اقتران داشته باشد آنگاه دعاکننده بر ستمکاره‌اش پیروز می‌شود، و اگر زهره با آن اقتران داشته باشد آنگاه دعای دعاکننده درباره مال مستجاب می‌شود ولی عمرش کم می‌گردد، و اگر مریخ با آن اقتران داشته باشد

آنگاه دعاکننده در این وقت بر کسی که برای او دعا می‌کند ظالم باشد و از اجابت محروم می‌شود. [بیرونی، ۱۳۸۰، ص. ۲۸۱؛ و برای دیدن ترجمه‌های فارسی آن، بیرونی، ۱۳۸۶، صص. ۳۴۹-۳۵۰؛ بیرونی، ۱۳۹۲، صص. ۳۰۰-۳۰۱].

بنا بر اختیارات مظفری (تألیف: ۶۸۰ ق) نیز وقتی ستاره کف الخضیب به نصف النهار رسد دعا مستجاب شود:

«ذات الکرسی: و او سیزده کوکب است و بر صورت زنی است بر کرسی نشسته و بر آنجا مسندی و پای‌ها فرو گذاشته و بر میانه مسند ستاره‌ای است روشن از قدر سیوم که او را کف الخضیب خوانند و به کوهان ناقه شناسند و گویند که چون او به نصف النهار رسد، دعا در آن وقت مستجاب باشد، مگر از ظالمی.» (قطب‌الدین شیرازی، ۱۴۰۲، صص. ۲۰۶-۲۰۷)

و در فرهنگ‌های فارسی هم به همین نکته اشاره شده است:

«کف الخضیب: نام ستاره‌ای است سرخ‌رنگ به جانب شمال که چون به دائرة نصف النهار رسد وقت اجابت دعاست.» (رامپوری، ۱۳۶۳، ص. ۷۱۲؛ دهخدا، «کف الخضیب»؛ معین، ذیل «کف الخضیب»)

بنابراین، اگر آرزو «مرغ آمین» را برابر با ستاره کف الخضیب دانسته به سبب ارتباطی است که ستاره‌شناسان قدیم میان کف الخضیب و استجاب دعا قائل بودند. شگفت آنکه حدود صد و پنجاه سال قبل از آرزو، محمد سودی بسنوی (۱۰۰۶-۹۳۰ ق) در شرح این بیت مشهور حافظ:

روز هجران و شب فرقت یار آخر شد زدم این فال و گذشت اختر و کار آخر شد

«اختر» را برابر با ستاره «کف الخضیب» گفته است:

«... اختر هم گذشت یعنی دعا در محل اجابت قرار گرفت. ستاره‌ای که کف الخضیب گویند وقتی به درجه‌ای که هر یک از بروج دارد برسد، هر دعائی به امر خداوند در آن موقع مستجاب می‌گردد.»

(سودی بسنوی، ۱۳۹۵، ص. ۸۰۹/۲)

چنان‌که دیدیم، سودی بسنوی «اختر» را برابر با «کف الخضیب» و یک و نیم قرن پس از او سراج‌الدین علی خان آرزو

«مرغ آمین» را برابر با «کف الخضیب» گفته‌اند. پس آیا ارتباطی میان «اختر» و «مرغ آمین» هست؟

برای پاسخ به این پرسش، باید به فرهنگ‌های فارسی مراجعه کرد. مشهورترین معنای «اختر» ستاره است، اما با

وجود این، بعضی از لغویان قرن نهم هجری «اختر» را برابر با فرشته آمین نوشته‌اند. از همه قدیم‌تر مفتاح الفضلا

(تألیف محمّد بن داود شادی‌آبادی^۱ در ۸۷۳ ق) است:

«اختر: ... نام فرشته است که آمین گوید.» (شادی‌آبادی، ۱۴۰۰، ص. ۱۰۸)

پس از آن، ابراهیم قوام فاروقی در شرفنامه منیری (تألیف: ۸۷۸ ق) آورده است:

«اختر: ... نام فرشته‌ای است آمین‌گوی.» (فاروقی، ۱۳۸۵، ص. ۵۰/۱)

شیرخان برمزید سور در فرهنگ شیرخانی (تألیف: ۹۵۵ ق) و احتمالاً به تأسی از سودی بسنوی چنین نوشته است:

«اختر: به فتح، معروف و فال نیک و نام فرشته کوچه‌گرد که می‌گردد و هر چه می‌شنود آمین می‌گوید

که حق تعالی به سرعت اجابت کند. خواجه حافظ^۲:

روز هجران و شب فرقت یار آخر شد زدم این فال و گذشت اختر و کار آخر شد.»

(شیرخان برمزید سور، ۲۱ ر)

الله داد فیضی سرهندی در مدار الافاضل (تألیف: ۱۰۰۱ ق):

«اختر: نام فرشته‌ای است که در عالم آمین‌گویان می‌گردد و هر دعایی که به آمین او پیوسته به اجابت

می‌رسد. موافق این معنی است:

هر آن فالی که از بازچه برخاست چو اختر می‌گذشت آن فال شد راست^۳.»

(فیضی سرهندی، ۱۳۳۷، ص. ۶۰/۱-۶۱)

+++

چنان‌که دیدیم، تعریفی را که سیالکوتی مل وارسته در مصطلحات الشعراء (آغاز تألیف: ۱۱۴۹ ق) در برابر «مرغ آمین» آورده است، ۲۷۶ سال پیش از او، محمّد بن داود شادی‌آبادی در مفتاح الفضلا (تألیف: ۸۷۳ ق) برای «اختر» آورده است و این نشان می‌دهد که در قرن‌های نهم و دهم هجری «اختر» برابر با فرشته آمین بوده است و در اواخر قرن دهم یا اوایل قرن یازدهم هجری «مرغ آمین» برابر با فرشته آمین شده است.

حال برگردیم به پرسش اصلی پژوهش حاضر، اینکه از میان دو تعریف آرزو و وارسته کدام یک صحیح است؟ بدون تردید حق با وارسته است و مرغ آمین دراصل فرشته آمین است، و نه کفّ الخصبیب؛ زیرا: از یک طرف، در فرهنگ اسلامی، در قدیم‌ترین روایات مربوط به صدر اسلام، به وجود فرشته آمین تصریح شده

۱. برای ما معلوم نیست که مأخذ شادی‌آبادی در تعریف‌نگاری این معنای «اختر» چه بوده است.

۲. این بیت به همین صورت در دیوان حافظ آمده است (حافظ، ۱۳۷۷، ص. ۱۸۴).

۳. بیت از خسرو و شیرین نظامی است که در تصحیح حسن وحید دستگردی اندکی تفاوت دارد (نظامی گنج‌ای، ۱۳۸۸، ص. ۱۴۷).

است. برخی از آن روایات عبارت است از:

(۱) در وقت دعای کسی برای دیگری

در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) آمده است که اگر کسی برای دیگری دعا کند، فرشته موکل او آمین گوید:

«مَنْ دَعَا لِأَخِيهِ بِظَهْرِ الْغَيْبِ، قَالَ الْمَلَكُ الْمُوَكَّلُ بِهِ: آمِينَ، وَلَكَ بِمِثْلِ [ترجمه: هر کس برای برادرش در غیاب او دعا کند، فرشته‌ای که به او منصوب شده می‌گوید: آمین و تو نیز همینطور]». (مسلم قشیری نيسابوری، ۱۴۲۶، ص. ۱۲۵۴؛ ابوداود سجستانی، ۲۰۰۹، ص. ۶۳۸ / ۲؛ ابوشجاع دیلمی، ۱۹۸۶، ص. ۲۱۴ / ۲؛ سُبُكِي، ۱۹۶۴، ص. ۳۲۰ / ۹)

(۲) در نماز

هرگاه آمین نمازگزار با آمین فرشته آمین همراه شود، آن نمازگزار آمرزیده می‌شود:

«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِذَا قَالَ أَحَدُكُمْ: آمِينَ، وَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ فِي السَّمَاءِ: آمِينَ، فَوَافَقَتْ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ [ترجمه: پیامبر (ص) فرمود: هرگاه کسی از شما بگوید: آمین و در همان حال فرشتگان آسمان هم بگویند: آمین، و آن یکی با دیگری همراه شود، همه گناهان پیشین او بخشیده می‌شود.]» (بخاری، ۲۰۰۲، ص. ۱۹۲؛ مسلم قشیری نيسابوری، ۱۴۲۶، ص. ۱۹۳؛ نسائی، ۲۰۰۱، ص. ۴۷۸-۴۷۹)

و صورتی دیگر از این حدیث در تفاسیر کهن فارسی آمده است:

«إِنَّ لِلَّهِ مَلَكًا فِي الْهَوَاءِ يَقُولُ: آمِينَ آمِينَ، فَمَنْ وَافَقَ تَأْمِينَهُ تَأْمِينَ الْمَلَائِكَةِ غُفِرَ لَهُ [مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ] [ترجمه: همانا خدای را فرشته‌ای است در آسمان که آمین آمین می‌گوید، پس کسی که آمین گفتنش همراه با آمین گفتن فرشتگان باشد، همه گناهان پیشین او بخشیده می‌شود.]» (سورآبادی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴ / ۱)

(و درست است خبر از مصطفی صلی الله علیه و آله و سلم که چون امام فاتحه کتاب تمام کند و در نماز شما گوید آمین که فرشتگان همچنین می‌گویند، و هر که برابر افتد آمین وی با آمین گفتن فرشتگان، گذشته گناه وی بیامرزدند.) (میبدی، ۱۳۸۹، ص. ۲۳ / ۱)

(۳) در رُکن یمانی

خبری از ابن عباس (متوفی: ۶۸ ق) نقل شده است که مطابق با آن، رُکن یمانی (از ارکان چهارگانه کعبه) محل حضور فرشته آمین و استجاب دعاست:

۱. بخش آخر حدیث در متن چاپی تفسیر سورآبادی نیامده است.

«ابن عباس قال: عِنْدَ الرُّكْنِ الْيَمَانِيِّ مَلَكٌ قَائِمٌ مُنْذُ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ يَقُولُ آمِينَ، فَقَوْلُوا: رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ [بقره: ۲۰۱] [ترجمه: ابن عباس گفت: نزدیک رکن یمانی فرشته‌ای است ایستاده از هنگامی که خداوند آسمان‌ها و زمین را آفریده است می‌گوید: آمین، پس بگوئید: رَبَّنَا ...]» (ثعلبی، ۲۰۰۲، ص. ۱۱۶/۲؛ بیهقی، ۲۰۰۳، ص. ۴۸۵/۵؛ ابونعیم اصفهانی، ۱۹۹۶، ص. ۸۲/۵؛ میدی، ۱۳۸۹، ص. ۵۴۳/۱)

همین روایت در تفسیر گزُر به فارسی آمده است:

«خدای را تعالی به نزدیک رکن یمانی فرشته‌ای است که از آنگاه که خدای جهان آفریده آنجا ایستاده است، می‌گوید: آمین آمین بر دعای آنان که ایشان گویند: رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ [بقره: ۲۰۱].» (ابوالمحاسن جرجانی، ۱۳۷۷، ص. ۲۵۱/۱)

به فرشته آمین در روایات دیگری نیز اشاراتی شده است، از جمله:

«رسول علیه السلام ... گفت: چهار کس آن باشد که خدای تعالی لعنت کند بر ایشان به ندا ایشان را از بالای عرش و فرشتگان آمین کنند.» (ابوالفتح رازی، ۱۳۸۹، صص. ۱۴/۱۲۹-۱۳۰)

«رسول گفت: ... من دعا می‌گویم و فرشتگان آمین می‌گویند بر دعای من.» (خرگوشی، ۱۳۶۱، ص. ۱۰۳)

و همچنین در دواوین شاعران:

دولت چو دعای مُلک او گوید	بر چرخ کند فرشته آمین
(مسعود سعد سلمان، ۱۳۹۰، ص. ۶۷۶)	
تو بر مراد دل خویش جام باده به دست	ز خلق بر تو دعا وز فرشتگان آمین
(امیر معزی، ۱۳۸۵، ص. ۴۷۷)	
جهان و کار جهان سر به سر به کام تو باد	ز بندگانت دعا وز فرشتگان آمین
(قُمّری آملی، ۱۳۶۸، ص. ۲۶۵)	
سخن بلند کنم تا بر آسمان گویند	دعای دولت او را فرشتگان آمین
(سعدی، ۱۳۸۶، ص. ۷۴۴)	
هر دعایی که اهل دل گویند	شنوند از فرشتگان آمین
(عماد فقیه کرمانی، ۱۳۴۸، ص. ۳۴۱)	

+++

و از طرف دیگر، از دوران قدیم فرشته را به صورت مرغ تمثّل می‌کرده‌اند. در قرآن کریم به بالدار بودن فرشتگان اشاره

شده است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولَىٰ أَجْنِحَةٍ مَّثْنَىٰ وَثُلَاثَ وَرُبَاعًا» [ترجمه: سپاس خدای را که پدیدآورنده آسمان و زمین است [و] فرشتگان را که دارای بال‌های دوگانه و سه گانه و چهارگانه‌اند پیام‌آورنده قرار داده است] (فاطر: ۱). در بعضی از روایات نیز به تمثیل فرشته به صورت مرغ اشاراتی رفته است:

۱) فرشتگان حامل کرسی یا عرش

ابوالحسن مقاتل بن سلیمان بن بشیر ازدی بلخی (۸۰-۱۵۰ ق) در تفسیر خود آورده است:

«يَحْمِلُ الْكُرْسِيَّ أَرْبَعَةُ أَمْلَاقٍ ... مَلَكٌ وَجْهُهُ عَلَىٰ صُورَةِ الْإِنْسَانِ ... وَ مَلَكٌ وَجْهُهُ عَلَىٰ صُورَةِ سَيِّدِ الْأَنْعَامِ ... وَ هُوَ الثَّوْرُ، ... وَ مَلَكٌ وَجْهُهُ عَلَىٰ صُورَةِ سَيِّدِ الطَّيْرِ ... وَ هُوَ النَّسْرُ، وَ مَلَكٌ عَلَىٰ صُورَةِ سَيِّدِ السَّبَاعِ ... وَ هُوَ الْأَسَدُ [ترجمه: کرسی را چهار فرشته حمل می‌کنند ... فرشته‌ای است که سیمایش همانند چهره انسان است ... و فرشته‌ای است که سیمایش همانند صورت برترین چهارپایان است که گاو نر است ... و فرشته‌ای است که سیمایش همانند صورت برترین پرندگان است که کرکس است ... و فرشته‌ای است که سیمایش همانند صورت برترین درندگان است که شیر است].» (مقاتل بن سلیمان، ۲۰۰۲، ص. ۱/۲۱۳؛ ثعلبی، ۲۰۰۲، ص. ۲/۲۳۳)

همین نوع سخنان را درباره فرشتگان حمله عرش نیز گفته‌اند:

«حَمَلَةُ الْعَرْشِ: أَحَدُهُمْ عَلَىٰ صُورَةِ إِنْسَانٍ، وَ الثَّانِي عَلَىٰ صُورَةِ ثَوْرٍ، وَ الثَّلَاثُ عَلَىٰ صُورَةِ نَسْرٍ، وَ الرَّابِعُ عَلَىٰ صُورَةِ أَسَدٍ [ترجمه: فرشتگان حامل عرش: یکی شان به شکل انسان است و دومی به شکل گاو نر و سومی به شکل کرکس و چهارمی بیه شکل شیر].» (ابن خزیمه سلمی نيسابوری، ۱۹۸۸، ص. ۱/۲۰۶)

«وَهُمُ الْيَوْمَ أَرْبَعَةٌ وَجْهٌ: أَحَدُهُمْ عَلَىٰ صُورَةِ وَجْهِ النَّسْرِ وَ الثَّانِي كَوَجْهِ الْأَسَدِ وَ الثَّلَاثُ كَوَجْهِ الثَّوْرِ وَ الرَّابِعُ كَوَجْهِ الرَّجُلِ» [ترجمه از محمدرضا شفیعی کدکنی: «فرشتگان حامل عرش اکنون چهارند، چهره یکی از ایشان به صورت کرکس است و دیگری به صورت شیر و سومی به صورت گاو نر و چهارمی به مانند صورت انسان»].» (مقدسی، بی‌تا، ص. ۱/۱۶۷؛ و برای ترجمه فارسی آن، مقدسی، ۱۳۹۰، ص. ۱/۲۴۷)

۲) جبرئیل و اسرافیل به گونه صعوه

صعوه «نوعی از گنجشک، با سری سرخ. در ادب فارسی صعوه از میان پرندگان رمز ناتوانی و خردی است. در عربی هم ضرب المثل است: أَضْعَفُ مِنْ صَعْوَةَ [حیوة الحیوان ۱/۶۱۷]» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، صص. ۱۷۹-۱۸۰). در بعضی روایات آمده است که اسرافیل گاهی از خوف الهی همچون صعوه‌ای شود:

«و روى ابن جُرَيْحٍ عَنْ عِكْرَمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِعِبْرَائِيلَ: إِنِّي أَحِبُّ أَنْ أَرَاكَ فِي صُورَتِكَ الَّتِي تَكُونُ عَلَيْهَا فِي السَّمَاءِ ... قَالَ يَا مُحَمَّدُ فَكَيْفَ لَوْ رَأَيْتَ إِسْرَافِيلَ، ... أَنَّهُ لَيَتَّصَعَلُ أَحْيَانًا مِنْ مَخَافَةِ اللَّهِ تَعَالَى حَتَّى يَصِيرُ كَالصَّعْوَةِ» [ترجمه از محمدرضا شفیعی کدکنی: «ابن جُرَیح از عکرمة از ابن عَبَّاس (رض) روایت کرده است که پیامبر (ص) به جبرئیل گفت: من دوست دارم که تو را بر همان صورتی که در آسمان‌ها هستی، ببینم ... جبرئیل گفت: ای محمّد (ص)، چه خواهد بود اگر اسرافیل را ببینی، ... او گاه از خوف خداوند چنان می‌کاهد که به گونه صعوه‌ای درمی‌آید»].» (مقدسی، بی‌تا، صص. ۱/ ۱۷۳-۱۷۴؛ و برای ترجمه فارسی آن، مقدسی، ۱۳۹۰، صص. ۱/ ۲۵۱-۲۵۲)

در ذیل آیه اول سورة فاطر در تفسیر روض الجنان آمده است:

«اسرافیل ... و او اوقاتی متضایل و حقیر شود عظمت خدای را تا به مانند صعوه‌ای گردد و آن مرغی باشد به شکل بُنجشک.» (ابوالفتح رازی، ۱۳۸۹، ص. ۹۲/۱۶)

همچنین نوشته‌اند که پیامبر (ص) در شب معراج جبرئیل را به صورت صعوه‌ای دید:

«رسول را آنجا ببردند تا به قاب قوسین، چون بازگشت، جبرئیل را دید دیگر بار هم آنجا مثل الوصع^۱ چون سیسک^۲ صعوه به ضعیفی. رسول گفت: «یا جبرئیل، این توی؟». گفت: «بلی». گفت: «چرا چنین بودی؟» گفت: «یا محمّد هذا مقام الهیبة، من چون فازین مقام رسم، از هیبت خدای عزّ و جلّ چنین گزدم.» (سورآبادی، ۱۳۸۱، ص. ۴/ ۲۴۶۶)

«چون بازگشتم جبریل را دیدم در مقام وی چون صعوه‌ای گذاخته. گفتم: ای جبرئیل، این توی که چنین بودی؟» گفت: «یا رسول الله هذا مقام الهیبة، من چون بدین مقام رسم، از هیبت جبار چنین بگذازم.» (سورآبادی، ۱۳۹۲، ص. ۲۰۵)

«در نهایت حال [= در شب معراج] جبرئیل یک گام بر اثر رسول برداشت، با خود بگذاخت، چون صعوه‌ای شد.» (مبیدی، ۱۳۸۹، ص. ۹/ ۲۳۸)

۳) فرشتگان آسمان سوم همچون کرکسان

«فَلَمَّا كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى، طَمَعَ فِي رُؤْيَيْهِ، فَسَأَلَ رَبَّهُ أَنْ يُنْظَرَ إِلَيْهِ، ... ثُمَّ أَمَرَ اللَّهُ مَلَائِكَةَ الدُّنْيَا أَنْ يُمْرُوا بِمُوسَى، ... ثُمَّ أَمَرَ اللَّهُ مَلَائِكَةَ السَّمَاءِ الثَّانِيَةَ أَنْ أَهْبَطُوا عَلَى مُوسَى فَأَعْتَرَضُوا عَلَيْهِ، فَهَبَطُوا أَمْثَالَ

۱. وصع: صعوه. در متن چاپی تفسیر سورآبادی سهواً «الوصع» (با حرف منقوطة) آمده است.

۲. سیسک: ظاهراً گونه‌ای از واژه «شیشک» است که به معنای «بره شش ماهه تا یکساله» و «تیهو» آمده است (دهخدا، ذیل «شیشک»). در اینجا این کلمه ظاهراً به معنای «جوجه» به کار رفته است: سیسک صعوه: جوجه صعوه.

الْأَسَدِ... ثُمَّ أَمَرَ اللَّهُ مَلَائِكَةَ السَّمَاءِ الثَّالِثَةَ أَنْ اهْبِطُوا عَلَى مُوسَى فَأَعْتَرَضُوا عَلَيْهِ، فَأَقْبَلُوا أَمْثَالَ الثُّسُورِ... [ترجمه: آن گاه که خدای با موسی سخن گفت، به دیدار او آرزومند شد، پس از پروردگارش خواست تا بدو نظر افکند. ... سپس خداوند فرشتگان دنیا را فرمان داد تا بر موسی بگذرند. ... سپس خداوند فرشتگان آسمان دوم را فرمان داد تا بر موسی فرود آیند و بر او نمایان شوند، پس همانند شیران بر او فرود آمدند، ... سپس خداوند فرشتگان آسمان سوم را فرمان داد تا بر موسی فرود آیند و بر او نمایان شوند، پس همانند کرکسان بدو روی آوردند ...] (طبری، ۲۰۰۱، ص. ۱۰ / ۴۲۰؛ ثعلبی، ۲۰۰۲، ص. ۴ / ۲۷۶)

۴) فرشته بنده موحد بر کردار مرغی سبز

«پیغامبر، علیه السلام، گفت: چون بنده موحد بگوید که «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» خدای، عزوجل، از آن کلمه فریشته‌ای بیافریند بر کردار مرغی سبز ...» (فقیه ابونصر، ۱۴۰۴، ص. ۱۷)

اصل این روایت در کتاب روضة العلماء و نزهة الفضلاء چنین آمده است:

«رَوَى عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ: إِذَا قَالَ الْعَبْدُ الْمُؤْمِنُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ أَخْرَجَ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ فَمِهِ مَلَكًا مِثْلَ الطَّيْرِ الْأَخْضَرِ...» (بخاری زندقیستی،

۲۲)

به این دلایل، و از جمیع شواهد فوق استنباط می‌شود که در واقع خاستگاه اصلی «مرغ آمین» بعضی احادیث و روایات دینی است. مرغ آمین در شکل اولیّه فرشته آمین بوده است و سپس در قرن‌های نهم و دهم هجری بعضی از لغویان، «اختر» را برابر با فرشته آمین تعریف کرده‌اند (اختر آمین) و در نهایت در اواخر قرن دهم یا اوایل قرن یازدهم هجری آخرین مرحله تطوّر رخ داده است و مرغ آمین شکل گرفته است. ظاهراً به دلیل آنکه فرآیند این تطوّر برای لغویان نیمه قرن دوازدهم ناشناخته بوده است، نوعی سردرگمی در تعریف‌نگاری آن‌ها پیدا شده و در تشخیص هویت مرغ آمین دچار اختلاف شده‌اند: بعضی آن را به درستی فرشته و برخی برابر با ستاره کفّ الخَضیب گرفته‌اند. برخی دیگر نیز بدون توجه یا آگاهی از خاستگاه حقیقی آن، تنها به دلیل آن که «مرغ آمین در ادب فارسی نخستین بار توسط یک یا دو تن از شاعران عصر صفوی مورد توجه قرار گرفته»، احتمال داده‌اند که «ریشه هندی داشته باشد.» (علیزاده، ۱۳۷۵،

ص. ۸۰۲)

۶- مرغ آمین در ادب معاصر ایران و افغانستان و در امثال و حکم

میرزا ابوالقاسم عارف قزوینی (۱۲۵۷-۱۳۱۲ ش) شاعر، تصنیف‌سرا و آوازخوان معروف عصر مشروطه و پهلوی،

در اواخر تاریخ حیات یا زندگی نامه خودنوشت مورخ ۲۹ رمضان ۱۳۴۱ ق (برابر با ۲۶ اردیبهشت ۱۳۰۲ ش) نامه‌ای را که به ملک الشعراء بهار نوشته نقل کرده است. در آنجا آورده است:

«چون زن بیوه ایرانی، پس از این کارها، نفرین و دعا خواهم کرد ... خدا هم هر چه گوشش کر باشد، وقتی که مرغ آمین در راه شد، هروقت هم که باشد، این نفرین‌های زنانه بی تأثیر و نتیجه نخواهد ماند.» (عارف قزوینی، ۱۳۸۹، صص. ۴۰۶-۴۰۷)

و این نخستین بار است که تعبیر «مرغ آمین» در متنی مشور دیده شده است. وی همچنین در بخشی از خاطرات خود که در شهریور ۱۳۰۵ نوشته، در ردّ و طعن سید حسن مدرّس آورده است:

«آه مظلومین از وطن آواره کار خود را کرد. این دعا و نفرین‌ها ... همه جا در پرواز به کمک و همراهی مرغ آمین عاقبت طولی نکشید که کار آقا [= سید حسن مدرّس] به مریض خانه استامبول کشیده» (عارف قزوینی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۷)

پس از آن، نیمایوشیج (۱۲۷۶-۱۳۳۸ ش) یکی از شعرهای خود را «مرغ آمین» نامید که در سال ۱۳۳۰ منتشر شد. بند نخست این شعر نو:

مرغ آمین در دآلودی است کآواره بمانده.
رفته تا آن سوی این بیدادخانه
بازگشته رغبتش دیگر ز رنجوری نه سوی آب و دانه.
نوبت روز گشایش را
در پی چاره بمانده.

(نیمایوشیج، ۱۳۷۳، ص. ۴۹۱)

و همو در یکی از رباعیات خود نیز به مرغ آمین اشاره کرده است:

چشمم همه شب که چه خراب است گوشم همه دم که چه خرابی سنگین
فکرم همه کامین ز کجا تا شئرم مرغی است که می‌گوید بر بام آمین

(نیمایوشیج، ۱۳۷۳، ص. ۵۶۶)

همچنین سیمین دانشور (۱۳۰۰-۱۳۹۰ ش) در داستان بلند جزیره سرگردانی (چاپ اول: ۱۳۷۲) نوشته است:

«می‌ترسید نفرین‌هایش موقع غروب، که سرش را برهنه می‌کرده...^۱ و دشنام‌های غلاظ و شدادش، عروس سابقش را به این روز انداخته باشد. کسی چه می‌داند؟ شاید وقتی او نفرین می‌کرده، مرغ آمین در راه بوده و آمین گفته.» (دانشور، ۱۳۹۷، صص. ۲۶۰-۲۶۱)

معسن مخملباف در قصه بلند حوض سلطون نوشته است:

«سودابه‌خانم گفت: خواهر نفرین نکن. به‌سینه می‌زنی، مرغ آمین اون بالا نشسته، یه وقت می‌گه آمین، به روز سیاه می‌افتی.» (مخملباف، ۱۴۰۱، ص. ۶۲)

در یکی از داستان‌های ادبیات داستانی افغانستان نیز آمده است:

«وقت و بی‌وقت هر چیز که به دانت^۲ می‌آید می‌گی، یک وقت مرغ آمین به راه می‌باشد.» (روایت ۳، زیر نظر محمدحسین محمدی، تهران-کابل: انتشارات تاک، ص ۲۷۶، به نقل از: انوشه و خداینده‌لو، ۱۳۹۱، ص. ۸۶۲)

مرغ آمین در امثال و حکم ایران و افغانستان آمده است و ضرب‌المثل «مرغ آمین در راه (گذر) است (بود)» در هر دو کشور رواج دارد (دهخدا، ۱۳۶۳، ص. ۱۵۲۵-۱۵۲۶؛ بهمنیار، ۱۳۸۱، ص. ۵۵۹؛ ذوالفقاری، ۱۳۹۲، ص. ۱/۲؛ اکبری شالچی، ۱۳۷۰، ص. ۲۷۸؛ شهرانی، ۱۳۹۹، ص. ۱۷۲؛ مقتدری، ۱۳۳۸، ص. ۱۸۶؛ انوشه و خداینده‌لو، ۱۳۹۱، ص. ۸۶۲).

از این شواهد آشکار است که مرغ آمین در ادب معاصر ایران و افغانستان حضور دارد و از مشترکات فرهنگی این کشورهاست. مردم افغانستان نزدیک‌ترین بستگان مردم ایران هستند و فرهنگ آنان از فرهنگ ایران جدایی ندارد. چون شاخه‌های درخت واحدند که از یک تنه جدا شده‌اند و از ریشه‌های مشترک تغذیه کرده‌اند و این خود محکم‌ترین سند وحدت دو ملت و دلیل قاطع بر پیوندها و پیوستگی‌های مردم این دو کشور است.

۷- مرغ آمین در فرهنگ‌های فارسی سده‌های اخیر و معاصر

در فرهنگ‌های سده‌های اخیر و معاصر برای سرمدخل «مرغ آمین» همان تعاریف دو فرهنگ اولیه چراغ هدایت و مصطلحات الشعراء تکرار شده است، منتها در برخی از آن‌ها هر دو تعریف ذکر شده است و در برخی دیگر تنها به فرشته بودن آن اشاره شده است (برای نمونه، بهار، ۱۳۹۲، ص. ۱۹۰۴/۳؛ رامپوری، ۱۳۶۳، ص. ۸۰۷؛ شاد،

۱. این سه نقطه در اصل کتاب جزیره سرگردانی آمده است.

۲. دان: گونه عامیانه «دهان» (انوشه و خداینده‌لو، ۱۳۹۱، ص. ۴۴۲).

۱۳۶۳، ص. ۶/۲۹۴۵؛ داعی الاسلام، ۱۳۶۲، ص. ۵/۱۱۰؛ تبریزی خیابانی، ۱۳۰۸، ص. ۲/۷۶۴؛ دهخدا،

ذیل «مرغ آمین»؛ معین، ذیل «مرغ آمین»؛ انوری، ذیل «مرغ آمین»؛ صدری افشار، ذیل «مرغ آمین».

همچنین در دیگر کتب مرجع نیز حرف تازه‌ای به چشم نمی‌خورد، مگر آنکه استنباط‌هایی شخصی از شعر نیمایوشیج کرده‌اند. از جمله در فرهنگ تلمیحات شعر معاصر آمده است:

«مرغ آمین: طبق عقاید عامه، مرغ آمین یکی از فرشتگان است که شب‌ها پرواز می‌کند (← مرغ شباهنگام) و پیوسته آمین می‌گوید و هر دعایی که به آمین او برسد فوراً مستجاب خواهد شد.» (محمّدی، ۱۳۷۴، ص. ۴۰۰)

سپس مؤلف ذیل سرمدخل «مرغ شباهنگام» بی‌هیچ توضیحی تنها سه سطر از شعر مرغ آمین نیمایوشیج را نقل کرده است که در آن تعبیر «مرغ شباهنگام» آمده است. پیداست که مؤلف تنها با اتکا به شعر نیمایوشیج، پرواز مرغ آمین را ویژه شب‌ها دانسته است.

در فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی:

«مرغ آمین: فرشته‌ای است که در هوا می‌پرد و همیشه آمین می‌گوید و هر دعایی که به آمینش برسد، مستجاب می‌شود. آمین همچنین نام ستاره‌ای است که اسم دیگرش کفّ الخضیب است و گویند به هنگام طلوع آن دعا مستجاب می‌شود و از اسماء باری تعالی نیز هست. بال گشاده مرغ آمین که حامی رنجوران است، همه بام‌ها را می‌پوشاند. در شعر فارسی مرغ آمین با همین خصوصیات مورد توجه شاعران قرار گرفته است... نیمایوشیج شاعر معاصر حکایت دردناک مرغ آمین را در شعری به همین نام ماندگار کرده که به احتمال زیاد سرگذشت غمبار خود او نیز هست.» (یاحقی، ۱۳۹۸، صص. ۷۵۶-۷۵۷)

در اینجا نیز توصیفات تازه‌ای که درباره مرغ آمین آمده است، یعنی «بال گشاده مرغ آمین که حامی رنجوران است، همه بام‌ها را می‌پوشاند»، در واقع استنباط‌های نویسنده از بند چهارم شعر نیمایوشیج است:

او نشان از روز بیدار ظفرمندی است.
با نهن تنگنای زندگانی دست دارد.
از عروق زخم‌دار این غبارآلوده ره تصویر بگرفته.
از درون استغائه‌های رنجوران.
در شبانگاهی چنین دلتنگ، می‌آید نمایان.
وندر آشوب نگاهش خیره بر این زندگانی
که ندارد لحظه‌ای از آن رهایی

می دهد پوشیده، خود را بر فراز بام مردم آشنایی.

رنگ می بندد

شکل می گیرد

گرم می خندد

بال‌های پهن خود را بر سر دیوارشان می گسترانند.

(نیمایوشج، ۱۳۷۳، صص. ۴۹۱-۴۹۲)

همچنین در کتاب فرهنگ اشارات تألیف سیروس شمیسا و در تعلیقات آقای باجلان فرّخی بر کتاب شناخت اساطیر ایران نیز همان تعارف قدما تکرار شده است (شمیسا، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۹۱/۲؛ باجلان فرّخی، ۱۳۸۵، صص. ۴۵۳-۴۵۴).

۸- مرغ آمین در ادبیات کودکان و نوجوانان و در هنرهای دیگر

مرغ آمین در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، برای نویسندگان و هنرمندان مایه الهام شده است. برای نمونه، می‌توان به چند کتاب در حوزه ادبیات کودکان و نوجوانان اشاره کرد:

۱. سیروس طاهباز: دعای مرغ آمین (دو نامه از اهواز به تهران و از تهران به اهواز)، تهران: کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۶۰. ۹۶ صفحه.

۲. لیلا حکیم الهی: مرغ آمین [داستان تخیلی]، تصویرگر: پری بیانی، تهران: شب‌ویز، ۱۳۸۱. ۱۶ صفحه. مصوّر (رنگی)

۳. سیمیندخت حسینیان: مرغ آمین [مجموعه نُه داستان کوتاه فارسی]، تهران: انتشارات آقاپور، ۱۳۹۶. ۷۵ صفحه.

۴. نرگس عیوضی: مرغ آمین [داستان‌های نوجوانان فارسی]، تصویرگر: نیلوفر جعفری، ویراستار: بهاره صادقی ضمیر، تهران: خانه ادبیات، ۱۳۹۷. ۲۴ صفحه، مصوّر (رنگی).

همچنین در حوزه‌های گوناگون هنری مانند نقاشی و مجسمه‌سازی و نیز در زیورآلات، طراحی یا ساخت پیکره یا تندیس مرغ آمین رواج یافته است. در سال‌های اخیر در مجموعه نمایش خانگی «شهرزاد» ساخته حسن فتحی (پخش از ۲۲ مهر ۱۳۹۴ تا ۲۱ خرداد ۱۳۹۷)، پیکره مرغ آمین به شکل گردنبند به‌عنوان نماد عشق مورد استفاده قرار گرفت و از آن پس استفاده از آن با همین کارکرد در میان عموم جوانان شایع شد.

۹- مرغ آمین در باورهای عامّه

از آنجا که خاستگاه اصلی مرغ آمین ناشناخته بوده، در فرهنگ عامّه باورهای پیرامون آن شکل گرفته است. به باور

برخی از ایرانیان شیعی مرغ آمین بازمانده کبوتران روز عاشورا است:

«اهالی [شاهرود] باور دارند که مرغ آمین بازمانده کبوترانی است که در روز عاشورا خود را به خون حسین (ع) آغشتند تا خون مبارکش روی زمین ریخته نشود. این مرغان در طول سال به زیارت مشاهد مشرفه می‌روند و موطن اصلی آن‌ها در هند است.» (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱، ص. ۴۰۰)

و به باور بعضی دیگر از ایرانیان مرغ آمین همان لک‌لک است:

«هنگام مهاجرت لک‌لک‌ها اهالی [شاهرود] باور دارند که این پرندگان مرغ آمین هستند و به زیارت امام رضا (ع) می‌روند، بنابراین برای برآورده شدن حاجت کافی است که نیازمند نیت کند و زنجیر در را به صدا درآورد، در این زمان است که مرغ آمین در وسط آسمان می‌ایستد و با صدای بلند آمین می‌گوید.» (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱، ص. ۴۰۰)

۱۰- نتیجه‌گیری

- در مقاله نشان دادیم که چگونه یک مفهوم (فرشته آمین) در بستر زمانی و فرهنگی دچار تطوّر شده و با مفاهیم دیگری (اختر، کف الخضیب) آمیخته شده است. تعبیر «مرغ آمین» در عربی وجود نداشته است. در فارسی نیز تا پیش از صفویه به کار نرفته است. قدیم‌ترین سندی که در آن این تعبیر به کار رفته، بی‌تی از منظومه مهر و وفای باقری هروی (ساخته شده میان ۹۹۶-۱۰۱۲ ق) است. کاربرد این تعبیر در متون ادبی دوره صفویه تا پایان عصر مشروطه نادر است، اما در ادب معاصر، پس از انتشار شعر مرغ آمین نیمایوشیخ در سال ۱۳۳۰ خورشیدی، کاربرد آن رایج شد.
- خاستگاه اصلی «مرغ آمین» بعضی احادیث و روایات دینی است و بر پایه تصویری ذهنی از فرشته در ذهن سخن‌گویان ایرانی شکل گرفته است. مرغ آمین در روایات اولیه فرشته آمین بوده است و سپس در قرن‌های نهم و دهم هجری بعضی از فرهنگ‌نگاران، «اختر» را برابر با فرشته آمین تعریف کرده‌اند (اختر آمین) و در نهایت در اواخر قرن دهم یا اوایل قرن یازدهم هجری آخرین مرحله تکامل رخ داده و مرغ آمین شکل گرفته است.
- در جریان تبدیل فرشته آمین به «اختر» و سپس به «مرغ آمین»، به دلیل آنکه فرآیند این تحوّل برای برخی از فرهنگ‌نگاران نیمه قرن دوازدهم ناشناخته بوده است، آن‌ها «مرغ آمین» را برابر با ستاره کف الخضیب گرفته‌اند.
- مرغ آمین در سال‌های اخیر خصوصاً در ادبیات کودکان و نوجوانان و همچنین در هنر هفتم (سینما) و صنعت زیورآلات حضور بیشتری داشته است.
- مرغ آمین از مشترکات فرهنگی ایران و افغانستان است و نشان‌دهنده وحدت دیرینه هر دو ملت است. امروزه نیز ضرب المثل «مرغ آمین در راه (گذر) است (بود)» در هر دو کشور رواج دارد.
- در فرهنگ‌های معاصر همان تعریف‌نگاری قدما تکرار شده است. هرچند در بعضی موارد، استنباط‌های نویسندگان از

شعر مرغ آمین نیما یوشیج نیز در تعریف‌نگاری آن‌ها افزوده شده است.
۷. مرغ آمین در عقاید عامیانه شیعی بازمانده کپوترانی است که در روز عاشورا خود را به خون حسین (ع) آغشتند و به باور بعضی دیگر، همان لک‌لک است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

الف) فارسی

- آرزو، س. ع. (۱۳۶۳). چراغ هدایت، به کوشش منصور ثروت. انتشارات امیرکبیر.
- آرزو، س. ع. (۱۳۸۳). مجمع التّفانس، به کوشش زینب التّساء علی خان (سلطان علی)، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان. ابوالفتح رازی، ح. ع. خ. (۱۳۸۹). رَوْضُ الْجِنَانِ وَ رَوْحُ الْجِنَانِ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ، به کوشش محمّدجعفر یاحقی و محمّد مهدی ناصح، چاپ چهارم. انتشارات آستان قدس رضوی.
- ابوالمحاسن جرجانی، ح. ح. (۱۳۷۷). جلاء الأذهان و جلاء الأحنان [معروف به تفسیر گازر]، تصحیح و تعلیق میرجلال الدّین محدّث. انتشارات دانشگاه تهران.
- اکبری شالچی، ا. ح. (۱۳۷۰). فرهنگ گویشی خراسان بزرگ. نشر مرکز.
- امیرمعزّی نیشابوری، م. ع. (۱۳۸۵). کلیّات دیوان، مقدّمه و تصحیح و تعلیقات از محمّدرضا قنبری. انتشارات زوّار.
- انوری، ح. (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. انتشارات سخن.
- انوشه، ح.، و خدابندهلو، غ. (۱۳۹۱). فارسی ناشنیده (فرهنگ اصطلاحات فارسی و فارسی شده کاربرد در افغانستان). انتشارات قطره.
- اوحدی بلیانی، ت. م. (۱۳۸۹). عرفات العاشقین و عرصات العارفين، به تصحیح ذبیح اللّٰه صاحبکاری و آمنه فخر احمد. انتشارات میراث مکتوب.
- باجلان قرّخی، م. ح. (۱۳۸۵). تعلیقات بر: شناخت اساطیر ایران. چاپ دوم. انتشارات اساطیر، باقری معمایّی هروی. (احتمالاً مکتوب: ۱۰۱۲ ق). مهر و وفا، نسخه محفوظ در کتابخانه سالتیکف شچدرین سن پترزبورگ، به شماره ۴۶۵.
- بهار، لاله تیکچند. (۱۳۹۲). بهار عجم، به تصحیح کاظم دزفولیان. انتشارات طلایه.
- بهمنیار، ا. (۱۳۸۱). داستان نامه بهمنیاری. چاپ سوم. انتشارات دانشگاه تهران.
- بیرونی، ا. م. ا. (۱۳۸۶). آثار الباقیه عن قرون الخالیه، مترجم: اکبر داناسرشت. چاپ پنجم. انتشارات امیرکبیر.
- بیرونی، ا. م. ا. (۱۳۹۲). آثار الباقیه عن قرون الخالیه، مترجم: پرویز اذکائی. نشر نی.
- تبریزی خیابانی، م. ع. (۱۳۰۸). فرهنگ نوبهار، کتابخانه نوبهار فیضی.
- حافظ، ش. م. (۱۳۷۷). دیوان، به تصحیح محمّد قزوینی و قاسم غنی، به کوشش عبدالکریم جریزه‌دار. چاپ ششم. انتشارات اساطیر.
- حزین لاهیجی، م. ع. (۱۳۷۸). دیوان، به تصحیح ذبیح اللّٰه صاحبکار. نشر سایه.

- حسین پور، ن. (۱۴۰۴). مهر و وفا، دانشنامه زبان و ادب فارسی (ذیل دوم). به سرپرستی مسعود جعفری جزی. انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ص ۸۳۴-۸۴۱.
- خاقانی شروانی، ا.ع. (۱۳۸۲). دیوان، به کوشش سیدضیاءالدین سجّادی. چاپ هفتم. انتشارات زوّار.
- خرگوشی، ا. و. (۱۳۶۱). شرف التّبی، مترجم: نجم‌الدین محمود راوندی، به تصحیح: محمّد روشن. انتشارات بابک.
- داعی الاسلام، س. م.ع. (۱۳۶۲). فرهنگ نظام. چاپ دوم. انتشارات دانش.
- دانش پژوه، م. ت. (۱۳۵۸). دنباله فهرست کتابخانه شچدرین، نسخه‌های خطّی، دفتر دهم، ص ۳۸۶-۴۰۴.
- دانشور، س. (۱۳۹۷). جزیره سرگردانی. چاپ ششم. انتشارات خوارزمی.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۶۳). امثال و حکم. چاپ ششم. انتشارات امیرکبیر.
- دهخدا، ع. ا. (۱۳۷۷). لغت‌نامه، زیر نظر محمّد معین و سیدجعفر شهیدی. چاپ دوم از دوره جدید. انتشارات دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری، ح. (۱۳۹۲). فرهنگ بزرگ ضرب المثل‌های فارسی. نشر علم.
- رامپوری، غ. م. (۱۳۶۳). غیث اللغات، به کوشش منصور ثروت. انتشارات امیرکبیر.
- سعدی شیرازی، م. (۱۳۸۶). کلیات، به اهتمام محمّدعلی فروغی. چاپ چهاردهم. انتشارات امیرکبیر.
- سودی بسنوی، م. (۱۳۹۵). شرح سودی بر حافظ، مترجم: عصمت سنارزاده. چاپ دوم. انتشارات نگاه.
- سورآبادی، ا.ع. ن. (۱۳۸۱). تفسیر التفاسیر (تفسیر سورآبادی). به تصحیح علی‌اکبر سعیدی سیرجانی. فرهنگ نشر نو.
- سورآبادی، ا.ع. ن. (۱۳۹۲). قصص قرآن مجید برگرفته از تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری (سورآبادی). به اهتمام یحیی مهدوی. چاپ چهارم. انتشارات خوارزمی.
- شاد، م. پ. (۱۳۶۳). فرهنگ آندراج، زیر نظر سید محمّد دبیرسیاقی. چاپ دوم. انتشارات کتاب‌فروشی خیّام.
- شادی آبادی، م. د. (۱۴۰۰). مفتاح الفضلا. به تصحیح داینا بوشسکایته. انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- شریعت‌زاده، س.ع. ا. (۱۳۷۱). فرهنگ مردم شاهرود. نشر مؤلف.
- شفیعی کدکنی، م. ر. (۱۳۸۵). مقدمه بر: منطق الطیر. چاپ سوم. انتشارات سخن.
- شمیسا، س. (۱۳۸۷). فرهنگ اشارات ادبیات فارسی. چاپ اول از ویرایش دوم. نشر میترا.
- شهرانی، ع. (۱۳۹۹). ضرب المثل‌های دری افغانستان. چاپ دوم. انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- شهید، ن. ج. غ. م. ل. (۱۳۰۰/ق ۱۸۸۲ م). کلیات شهید، کانپور: مطبع نول کشور، (چاپ سنگی).
- شیرخان برمزید سور. (مکتوب: ۱۰۵۸ ق). زبده الفوائد [فرهنگ شیرخانی]، نسخه محفوظ در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی مشهد، به شماره ۳۷۱۷.

- صادقی، ع. ا. [زیر نظر]. (۱۳۹۵). فرهنگ جامع زبان فارسی، جلد دوم. انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- صدری افشار، غ.، و حکمی، ن. (۱۳۹۶). فرهنگ فارسی. ویراست دوم، چاپ اول. انتشارات فرهنگ معاصر.
- صنیع‌الدوله، م. ح. (۱۳۰۲ ق.). مطلع الشمس، تهران (چاپ سنگی).
- عارف قزوینی، ا. (۱۳۸۸). خاطرات، به کوشش مهدی نورمحمدی. انتشارات سخن.
- عارف قزوینی، ا. (۱۳۸۹). دیوان، به کوشش مهدی نورمحمدی. انتشارات سخن.
- عطاردی، ع. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری انتشارات عطارد.
- علیزاده، ج. (۱۳۷۵). مرغ آمین، دانشنامه ادب فارسی، به سرپرستی حسن انوشه، جلد یکم، آسیای مرکزی. مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی دانشنامه، ص ۸۰۲.
- عماد فقیه کرمانی، ع. ع. (۱۳۴۸). دیوان قصاید و غزلیات، به تصحیح رکن‌الدین همایونفرخ. انتشارات ابن سینا.
- فاروقی، ا. ق. (۱۳۸۵). شرفنامه منیری (فرهنگ ابراهیمی). [جلد اول]. مقابله نسخ، تصحیح، مقدمه و تعلیقات حکیمه دیران. انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فقیه ابونصر، ا. خ. (۱۴۰۴). بستان العارفین و نُحْفَةُ المُریدین، مقدمه، تصحیح و تعلیقات تهمینه عطائی کچوئی. انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- فیضی سرهندی، ا. (۱۳۳۷). مدار الأفاضل، به اهتمام محمد باقر، انتشارات دانشگاه پنجاب.
- قطب‌الدین شیرازی، م. م. (۱۴۰۲). اختیارات مظفری، تصحیح و تحقیق و شرح امیر محمد گمینی. مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- قُمری آملی، س. (۱۳۶۸). دیوان، به اهتمام یدالله شُکری. انتشارات معین.
- قهرمان، م. (۱۴۰۲). صیادان معنی (برگزیده اشعار سخن‌سرایان شیوه هندی). چاپ چهارم. انتشارات امیرکبیر.
- ماهیار، ع. (۱۳۹۴). نجوم قدیم و بازتاب آن در ادب پارسی. چاپ دوم. انتشارات اطلاعات.
- محمدی، م. ح. (۱۳۷۴). فرهنگ تلمیحات شعر معاصر. نشر میترا.
- مخملباف، م. (۱۴۰۱). حوض سلطون، نشر نیکان.
- مسعود سعد سلمان. (۱۳۹۰). دیوان، به تصحیح محمد مهیار. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مصطفی، ا. (۱۳۸۱). فرهنگ اصطلاحات نجومی. چاپ سوم. انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- معین، م. (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی. چاپ چهارم. انتشارات امیرکبیر.
- مفتون، ح. ع. م. (۱۳۸۲ ش/ ۲۰۰۳ م.). زبدة الأخبار فی سوانح الأسفار، مقدمه و تصحیح ذاکره شریف قاسمی، دهلی نو:

مرکز مطالعات فارسی و آسیای مرکزی دانشگاه جواهر لعل نهرو.

مقتدری، م. ت. (۱۳۳۸). ضرب المثل‌های فارسی در افغانستان، فرهنگ ایران زمین، سال هفتم، ص ۵-۲۳۰.

مقدمی، م. ط. (۱۳۹۰). البدأ و التاریخ (آفرینش و تاریخ). با مقدمه، ترجمه و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. انتشارات آگه.

مؤتمن، ع. (۱۳۴۸). راهنمای تاریخ آستان قدس رضوی، انتشارات آستان قدس رضوی.

میبدی، ا. ر. (۱۳۸۹). کشف الاسرار و عدّة الابرار، به تصحیح علی اصغر حکمت. چاپ هشتم. انتشارات امیرکبیر.

نجیب کاشانی، ن. م. ش. (۱۳۸۲). کلیات نجیب کاشانی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات اصغر دادبه و مهدی صدری. انتشارات میراث مکتوب.

نظامی گنجه‌ای، ا. ی. (۱۳۸۸). خسرو و شیرین، (با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. چاپ دهم. نشر قطره.

نظامی گنجه‌ای، ا. ی. (۱۳۸۹). لیلی و مجنون، با تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان. چاپ دهم. نشر قطره.

نوشاهی، ع. (۱۳۹۱). کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره (هند، پاکستان، بنگلادش) از ۱۱۹۵ تا ۱۴۲۸ ق (۱۷۸۱ تا ۲۰۰۷ م). انتشارات میراث مکتوب.

نیمایوشیج. (۱۳۷۳). مجموعه کامل اشعار نیمایوشیج، گردآوری، نسخه‌برداری و تدوین سیروس طاهباز، با نظارت شراگیم یوشیج. چاپ سوم. انتشارات نگاه.

وارسته، س. م. (۱۳۹۶). مصطلحات الشعراء، به کوشش سیروس شمیسا. نشر میترا.

یاحقی، م. ج. (۱۳۹۸). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی. چاپ ششم. انتشارات فرهنگ معاصر.

ب) عربی

ابن خزیمه السّلمی التّیسابوری، ا. م. ا. (۱۴۰۸ ق/ ۱۹۸۸ م). کتاب التّوحد، دراسة و تحقیق عبدالعزیز بن ابراهیم الشّهوان، دار الرّشد للنشر و التّوزیع.

ابوداود السّجستانی، س. ا. (۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹ م). سنن ابی داوود، حَقَّقَهُ شُعَبُ الأَرْنَؤُوط و محمّد کامل قره‌بللی، دار الرّسالة العالمیة.

ابوشجاع الدّیلمی، ش. ش. (۱۴۰۶ ق/ ۱۹۸۶ م). الفردوس بمأثور الخطاب، دار الکتب العلمیة.

ابونعیم الإصفهانی، ا. ع. (۱۴۱۶ ق/ ۱۹۹۶ م). حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء، دار الفکر.

البخاری، ا. م. ا. (۱۴۲۳ ق/ ۲۰۰۲ م). الصّحیح البخاری، دار ابن کثیر.

البخاری الزَّنْدَوِیْسْتی، ا. ا. ی. (مکتوب: ۷۱۶ ق). روضة العلماء، نسخه محفوظ در کتابخانه رشید افندی قیصریه، به شماره ۱۲۶۹.

البیرونی، ا. م. ا. (۱۳۸۰). آثار الباقیه عن قرون الخالیه، تحقیق و تعلیق پرویز ادکانی. انتشارات میراث مکتوب.
البیهقی، ا. ا. ا. (۱۴۲۳ ق/ ۲۰۰۳ م). الجامع لشعب الإیمان، أشرف علی تحقیقه و تخریج أحادیثه مختار احمد الندوی و عبدالعلی عبدالحمید حامد، مکتبه الرشد.

التعلبی التیشابوری، ا. ا. م. (۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۲ م). الكشف و البیان (تفسیر التعلبی). دراسة و تحقیق ابی محمد بن عاشور، مراجعة و تدقیق نظیر الساعدی، دار احیاء التراث العربی.

السُّبکی، ت. ا. ع. ع. (ع. ۱۳۸۳ ق/ ۱۹۶۴ م). طبقات الشافعية الكبرى، تحقیق محمود محمد الطناحی، عبدالفتاح محمد الحلو، مطبعة عیسی البابی الحلبي و شركاه.

الطبری، ا. م. ج. (۱۴۲۲ ق/ ۲۰۰۱ م). جامع البیان عن تأویل آی القرآن [تفسیر الطبری]، تحقیق عبدالله بن عبدالمحسن التُّرکی، دار هجر.

مسلم القشیری التیسابوری، ا. (۱۴۲۶ ق). صحیح مسلم، تشرف بخدمتها ابوقتیبة نظر محمد الفاریابی، دار طيبة.
مقاتل بن سلیمان، ا. (۱۴۲۳ ق/ ۲۰۰۲ م). تفسیر مقاتل بن سلیمان، دراسة و تحقیق عبدالله محمود شحاته، مؤسسة التاریخ العربی.

المقدسی، م. ط. (بی تا). البدأ و التاریخ، مکتبه الثقافة الدینیة.
التسانی، ا. ا. ش. (۱۴۲۱ ق/ ۲۰۰۱ م). السنن الكبرى، قَدَمَ لَهُ عبدالله بن عبدالمحسن التُّرکی، أشرف علیه شعیب الأرئوط، حَقَّقَهُ وَ خَرَّجَ أحادیثه حسن عبدالمنعم شلیبی، مؤسسة الرسالة.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی